ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРЦАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

1 (21) 2010

ՀՏԴ 32.001 *Քաղաքագիտություն*

ԼՂՀ-Ն ՈՐՊԵՍ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ (ԱԴՐԲԵՋԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ) ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՐԱՇԽԱՎՈՐ

Հ.Ա. Փաշայան

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման իրավաքաղաքական փաստարկների մեջ շարունակում է առանձնահատուկ մնալ Կովբյուրոյի 1921թ-ի հուլիսի 5-ի որոշումը: Ընդունված, բայց պարտադրված ու իրականացված այդ որոշումը այդուհանդերձ, լույս է սփռում հակամարտության կարգավորմանն առնչվող որոշ կարևոր իրավական ու քաղաքական փաստարկների ճշգրտման համար: Խոսքս այդ փաստաթղթի առաջին հոդվածում արձանագրված քաղաքական բնույթի հետևյալ ձևակերպման մասին է՝ «ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից... Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադր.ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան տրամադրելով մարզային լայն ինքնավարություն»[1]: Ինչպես դժվար չէ նկատել հուլիսի 5-ի «որոշման» առաջին կետով Լեռնային Ղարաբաղը Ադր.ԽՍՀ-ի կազմի մեջ «թողնելը» հիմնավորվում էր հայերի ու մուսուլմանների միջև ազգային խաղաղության հաստատման անհրաժեշտությամբ: Այսինքն Կովբյուրոն, որը Ռուսաստանի ձեռքին գործիք էր Անդրկովկասում իր քաղաքականությունը իրագործելու համար, փաստորեն «ճանաչեց Արևելյան Անդրկովկասի հայերին /ադրբեջանահայությանը/ որպես հանրապետության ազգային պետական կառուցվածքի շուրջ ծագած վեճի կողմ»[2] և որպես իր պետական-իրավական պաշտպանվածության երաշխիք ԱդրԽՍՀ սահմաններում ինքնավար մարզ ունենալու նրա իրավունքը: Հայերի ու մուսուլմանների ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից ելնելով էլ անհրաժեշտ էր Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել մարզային լայն ինքնավարություն, որով փաստորեն Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունը գիտակցաբար մարզը կապում էր Արևելյան Անդրկովկասի ամբողջ հայության հետ և «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը ըստ էության ստեղծվեց որպես ԱդրԽՍՀ հայ ժողովրդի պետական պաշտպանվածության հավելյալ երաշխիք»[3]: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ինչու «մուսուլմանները հայերի հետ կարող էին խաղաղ ապրել միայն այն դեպքում, եթե Լեռնային Ղարաբաղը տրվի Ադրբեջանին»[4]: Ճիշտ է, սա քննարկման այլ նյութ է, սակայն այս հանգամանքը մեկ անգամ նա շեշտել է ԽՍՀՄ առաջին և վերջին նախագահ Գորբաչովը, հարցի քննարկման ժամանակ դիմելով դիմելով հայերին՝ «Դուք Արցախի մասին եք մտածում, իսկ պատկերացնում եք, թե այդ հարցի լուծումից հետո ինչ պիտի կատարվի այն կես միլիոն հայերի հետ, որոնք բնակվում են Բաքվում և Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում ու գյուղական շրջաններում»[5]: Սրանով նա մեկ անգամ ևս ընդգծում էր, որ «Ղարաբաղյան հարցը» միայն ԼՂԻՄ հայությանը վերաբերող հարց չէ: ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները երբևէ չեն ժխտել ադրբեջանահայության՝ որպես ԱդրԽՍՀ պետականակիր ազգի կարգավիճակը: Պատահական չէ, որ. «ԱդրԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշման մեջ նախատեսվում էր միջոցառումներ իրականացնել ողջ հանրապետության տարածքով մեկ՝ ըստ հայերի հավաք բնակության վայրերի, իսկ մամուլի էջերում հակամարտության ժամանակագրությունն արտացոլվում էր «Իրադարձությունները Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ» խորագրի տակ զետեղվող նյութերում: «Նրա շուրջը» գործնականում ընդգրկում էր ամբողջ ԱդրԽՍՀ-ը: Որ ԱդրԽՍՀ-ում հայերը հանդիսանում էին պետականակիր ազգ և որ ԼՂԻՄ-ը հանդես էր գալիս ամբողջ ԱդրԽՍՀ իրավունքների երաշխավոր, երբևէ չեն ժխտել ադրբեջանական քաղաքական գործիչներն ու ղեկավարությունը: Ընդհակառակը, դրա մասին անուղղակիորեն վկայել են նաև Ադր.ԽՍՀ ղեկավարությունը՝ նպատակաուղղված ձևով ԼՂԻՄ նկատմամբ վարած քաղաքականությամբ:

Այդ քաղաքականության նպատակաուղղվածությունը հանգում էր հետևյալին: Արևե Անդրկովկասում ապրող բոլոր ժողովուրդներին նրանց ազգային պետական բացակայության կամ դավանաբանական ընդհանրության պայմաններից ելնելով հնարավ որոշակի ժամանակաշրջանում կտրել իրենց սեփական արժեհամակարգից և թուրք ինքնագիտակցություն ներարկելու ճանապարհով ստեղծել նոր ազգ՝ ադրբեջանցիներ: Ի կովկասյան թաթարների Արևելյան Անդրկովկասի թուրքացման քաղաքականությ անթաքույց ձևով աջակցում էր նաև ԽՍՀՄ միութենական ղեկավարությունը: Ա. Մանա անդրադառնալով այդ հարցին, գտնում է, որ դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով «Անդրկովկասը դարեր շարունակ գտնվում էր Իրանի ենթակայության տակ, նրա մշակութայ քաղաքական ուղեծրում և Ռուսաստանի առջև դրված էր Անդրկովկասը թե քաղաքակա տնտեսական և թե մշակութային առումներով Իրանից պոկելու խնդիրը: Եվ քանի որ Արև Անդրկովկասում ապրող ժողովուրդների հիմնական մասը պարսկական ծագում ուներ, օրինակ թալիշները, թաթերը, քրդերը իսկ հայերը համարվում էին Իրանին բարեկամ ժող ապա նա խնդիր ուներ Անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ ընտրել մեկին, որը Պարսկաստ թշնամի էր և տեա որպես պարսիկներին թշնամիաբար տրամադրված տարր հանդես են ա կովկասյան թաթարները կամ կովկասյան թուրքերը»[6]: Մեզ մնում է միայն նշել, որ ե ղեկավարության այդ պահվածքը հնարավոր դարձրեց իրականացնել երկրա խայտաբղետ բնիկ ժողովուրդների ձուլումը «ադրբեջանցի» կոչված նոր էթնոսի մեջ և ա 1936թ. երկրամասի գրեթե բոլոր ժողովուրդներին՝ բացառությամբ հայերի, զրկել ազգ ինքնության գաղափարից. հետևաբար նաև երբևէ ազգային պետականություն ստեղ հնարավորությունից: Հայերի նկատմամբ տարվող այդ քաղաքականությունը իր ամբողջ մեջ ավելի երկարատև և ավելի դաժան միջոցների կիրառում էր ենթադրում, որին և ԱդրԽՍՀ ղեկավարությունը: Իր այդպիսի քաղաքականության մասին պաշտոնապես վկայել նախկին նախագահ Հ.Ալիևը 2003թ-ի «Զերկալո» թերթին տված հարցազրույցում. «Միայն կտրուկ ելույթներ ունենում դաշնակցականների, հայ նացիոնալիստների դեմ թե Ղարաբաղու Հայաստանում... մենք վերահսկում էինք իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում: Ինչի՞ հա Նախ, իհարկե, խորհրդային համակարգն ինքն էր հնարավորություն ընձեռում: Երկրոր խոսում եմ այն ժամանակաշրջանի մասին, երբ առաջին քարտուղար էի. այն ժամանակ շա օգնել Լեռնային Ղարաբաղի զարգացմանը: Միևնույն ժամանակ ձգտում էի այնտեղ ժողովրդագրությունը»[7]: Իսկ Միլլի Մեջլիսում Լեռնային Ղարաբաղի հարցին նվիրված ժամանակ ուղղակի վկայել է. «Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը պահպա համար մենք այն ժամանակ մեծ ուշադրություն էինք հատկացնում Լեռնային Ղարաբ Ճիշտ է՝ որոշ դիլետանտներ ինձ մեղադրում էին դրանում: Ես այդպես էի անում, որովհետ անհրաժեշտ էր Լեռնային Ղարաբաղը բնակեցնել ադրբեջանցի բնակչությամբ, երկրորդ՝ հա թույլ չտալ բարձրացնելու այդ հարցը»[8]:

Կովկասյան թաթարների ղեկավարությունը հստակորեն գիտակցում էր, որ Լ մարմնավորում է Արևելյան Անդրկովկասի հայ ժողովրդի պետականության տիրապ դարերով ճանաչված իրավունքը, հետևաբար այդ իրավունքից մեկընդմիշտ ձերբազա համար անհրաժեշտ էր ամեն քայլի դիմել կամ մարզը հայաթափելու կամ էլ ինքնավար ընդհանրապես ի չիք դարձնելու համար: 1921թ-ի Կովբյուրոյի հուլիսի 5-ի «որոշումից» 1923թ-ի հուլիսի 7-ն ընկած ժամանակահատվածի ԱդրԽՍՀ ղեկավարության ինքնավար ստեղծումը ձախողելու քայլերը հենց դա են հաստատում: Այդ մասին է վկայել նաև Ադր կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Նարիմանովը, որը 1922թ-ի վերջերին այլ աշխատ անցնելու կապակցությամբ տեղափոխվել էր Մոսկվա, խոստովանել է թե. «...Իմ օրոք հաջողվում ոչ թե այն պատճառով, որ ես դեմ էի այդ ինքնավարությանը, այլ պարզ որովհետև իրենք՝ հայ գյուղացիները դա չէին ցանկանում...»[9]: Ադր.ԽՍՀ ղեկավարությա քայլերը նպատակաուղղված էին ԼՂԻՄ հայ բնակչությունից ձերբազատվելուն: Այսպես օ երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած ԼՂԻՄ հայերի թիվը ավելին քան 45 հազար է կազմում էր բնակչության 30%: Համեմատության կարգով այդ թիվը ԽՍՀՄ մյուս երկր կազմում էր 6%, և նույնիսկ հիտլերյան Գերմանիային գերազանցում էր երկու անգամ: Ս սա էլ բավարար չհամարելով Ադր.ԽՍՀ ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ ԼՂԻՄ բնակչ

տոտախոսք կազմակերպելու նախադեպը չունեցող քաղաքականությանը: Այսպես, միայն 1989թ-ին ԱդրԽՍՀ նախարարների խորհրդի հատուկ հեռագիր-պահանջներով ԼՂԻՄ-ից որպես բանվորական ուժ ԱդրԽՍՀ ֆզռ-ներ են ուղարկվել մարզի 14-18 տարեկան շուրջ 800 երիտասարդներ[10]: Այսքանն էլ բավարար չհամարելով երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո անբարեհույս տարրեր անվան տակ Ալթայի երկրամաս աքսորվեցին բոլորովին անմեղ հարյուրավոր հայկական ընտանիքներ[11]: Դրանից բացի, ԱդրԽՍՀ կառավարությունը նյութական աջակցություն էր խոստանում այն բնակիչներին, որոնք ԼՂԻՄ-ից կփոխադրվեն Միլի և Մուղանի տափաստանները[12]: Ադր.ԽՍՀ կենտկոմի առաջին քարտուղար Բաղիրովը ԼՂԻՄ-ի խնդրի լուծման իր տարբերակն ուներ: Նա առաջարկում էր «Լեռնային Ղարաբաղի հայերին տեղափոխել Գրոզնի»[13], իսկ ներկայիս Ադրբեջանի հանրապետության կուռքը համարվող Հ. Ալիևը 1998թ-ի հունվարի 14-ին ԱՀ-ի Սահմանադրական հանձնաժողովի նստաշրջանի իր ելույթում նշել է, որ. «Նախիջևանի ինքնավարության ստեղծումը Ադրբեջանի ամենամեծ ձեռքբերումն է...իսկ ահա 1923թ-ին Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարության տրամադրումը Ադրբեջանի համար պատուհաս է դարձել»[14]:

Մեր կարծիքով ԱդրԽՍՀ ղեկավարության կողմից խորհրդային իրավահաջորդությունից հրաժարվելը գլխավորապես նպատակ էր հետապնդում. նախ ազատվել այն իրավական պարտավորությունից, որով խորհրդային տարիներին ստեղծվել էր այդ վարչաքաղաքական միավորը, որն է որպես հայերի և մուսուլմանների ինտեռնացիոնալ պետական կազմավորում, նաև որի տակ այս կամ այն կերպ հայտնված տարածքների մի մասը, այդ թվում նաև Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը չէր դիտարկվում որպես այդ վարչաքաղաքական միավորի ներքին հարց: Եթե Ադրբեջանի Հանրապետությունը հռչակվեր որպես ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդ, ապա այս կամ այն անկախության մասին սահմանադրական ակտով կամ պետական անկախության մասին արձանագրով պետք է նշեր հայերի՝ որպես ԱդրԽՍՀ պետականակիր ազգի իրավունքների վերականգնման մասին ինչ-որ դրույթ: Սակայն դա ամենևին էլ չէր բխում արհեստականորեն ստեղծված նոր էթնոսի՝ «ադրբեջանցիների» ազգային շահերից: Երկրորդ. հրաժարվելով ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդությունից Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը նպատակ ուներ խուսափել կամ հրաժարվել իրավական այն պատասխանատվությունից, որը նա պետք է կրեր ԱդրԽՍՀ պետականակիր ազգի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության քաղաքականության համար: Երրորդ. հրաժարվելով Ադր.ԽՍՀ իրավահաջորդությունից, երկրի քաղաքական վերնախավը նպատակ էր հետապնդում օգտվել ԽՍՀՄ լուծարման խառը ժամանակահատվածից ու Արևմուտքի քաղաքական կեցվածքից, որը որդեգրել էր ԽՍՀՄ-ը «ազգանց ավելորդ գլխացավանքի» լուծարելու ուղեգիծը՝ անտեսելով այն ժողովուրդների շահերը, որոնք պայքարում էին ստալինյան ժամանակներում իրենց խախտված իրավունքների վերականգնման համար: ԼՂՀ ձևավորմամբ ու նրա կայուն զարգացման շնորհիվ, նրա որպես Արևելյան Անդրկովկասի հայության նրաշխավորի դերը նոր պայմաններում իրավաքաղաքական նոր հարթություն է տեղափոխվել: ԼՂՀ-ն իր փաստարկների շարքում նոր փաստարկ է ձեռք բերել կապված այն բանի հետ, որ ԱՀ-ի հռչակմամբ և ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարմամբ ԱՀ-ն կորցրել է իրավական տեսակետից այն միակ /և այն էլ թերարժեք հիմքը/, որով նա կարող էր «տնօրինավորել» իր հավակնությունները ԼՂ նկատմամբ, քանի որ «Ադրբեջան» անունով անկախ որևէ պետական կազմավորման սահմաններում երբևէ Լեռնային Ղարաբաղ չի եղել:

Բայց նույնիսկ ԱդրԽՍՀ-ի իրավական ժառանգորդությունից հրաժարվելու պարագայում ԱՀ ներկայիս իշխանությունները չեն կարող խուսափել հայ փախստականների և բռնի տեղահանվածների ինչպես նյութական այնպես էլ բարոյական հատուցման պատասխանատվությունից: Միաժամանակ դա հիմք է տալիս ԼՂՀ-ին, որպես նախկին ԱդրԽՍՀ-ի տարածքում այս հարցում իրավասու միակ պետա-իրավական սուբյեկտի, ստանձնելու ցեղասպանությունից տուժված անձանց իրավունքների վերականգնման պատասխանատվությունը: Այս համատեքստում ԼՂՀ իրավատիրույթում գտնվող ազատագրված հայրենիքի այդ մասում Ադրբեջանահայությանը տրվելիք նյութական փոխհատուցումը պետք է դիտարկել որպես իրենց հայրենիքի կորստի և նյութական վնասների մասնակի փոխհատուցում: Մենք իրավամբ կարծում ենք, որ ԼՂՀ-ն որոշակի առումով հանդիսանում է ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդը, քանի որ. «ներկայումս գոյություն ունեցող ԱՀ-ն հրաժարվեց լինել ԱդրԽՍՀ-ի

իրավահաջորդը եւ ընդունելով 1991թ-ի օգոստոսի 30-ի հռչակագիրը, իրավական առումով [illegible] իրենն նախորդող հայտարարեց 1918-1920թթ. գոյություն ունեցող ԱԴՀ-ն:

1920-ական թվականներին ստեղծված ԱդրբԽՍՀ-ում հայերն ադրբեջանցիների [illegible] հավասար հանդիսացել են պետականակիր ազգություն՝ թեկուզ այն պատճառով, որ [illegible] տարածքում միակն էին, որ ունեին ազգային պետական կազմավորում եւ հանձինս ԼՂՀ-ի [illegible] է այն պետական կազմավորումը, որը պատասխանատվություն է կրում բոլոր այն հայերի հա[illegible] որոնք մինչև 1991թ. օգոստոսի 30-ը ապրել են ԱդրբԽՍՀ-ի տարածքում: Այդ պատաս[illegible] ԱդրբԽՍՀ-ից հայ փախստականներն իրավունք ունեն ստանալու Լեռնային Ղ[illegible] Հանրապետության քաղաքացիություն»[5]: Մյուս կողմից. «ԽՍՀՄ սահմանադրության իրավ[illegible] ուժով, ի դեմս Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հայ[illegible] պետականակիր մյուս հանրության հետ, հավասար լիազորություններով, իրավասու էր ԽՍ[illegible] կազմավորման մասին միութենական պայմանագրի չեղարկման կամ միջազգային իրավ[illegible] այլ իրավիճակում, որը կհանգեցներ ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միութենական հանրապետ[illegible] կարգավիճակի լուծարմանը, օգտագործել պետականություն ունենալու իրավունքը[illegible] իրավիճակ ստեղծվեց 1991թվականի օգոստոսին, երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի պետ[illegible] իշխանության բարձրագույն մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, հռչակեց իր տարածքում ԽՍՀ[illegible] սահմանադրության իրավական ուժի կասեցումը եւ ստանձնեց 1918-1920 թվակա[illegible] Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդությունը»[16]:

Հաշվի առնելով իր սեփական բարոյական եւ իրավական պատասխանատվությունը [illegible] նախկին բնակության վայրերը լքած անձանց նկատմամբ, ԼՂՀ-ն առնվազն պետք է [illegible] առավել պարզեցված կարգով ԼՂՀ քաղաքացիություն ստանալու նրանց իրավունքը: [illegible] դրանից այդ մարդկաց համար պետք է պայմաններ ստեղծել ԼՂՀ իրավասությունում գտն[illegible] տարածքներում բնակվելու համար, հաշվի առնելով ոչ միայն այն հանգամանքը, որ նրա[illegible] անձինք առավելագույնս են տուժվել հակամարտությունից, ինչպես բարոյական այնպես [illegible] նյութական առումով, այլև ելնելով այն հանգամանքը, որ մինչև իրենց բռնի արտաքսման [illegible] նրանք հանդիսացել են Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի եւ ԽՍՀՄ-ի քաղաքացիներ, այսինքն նրան[illegible] հաստատուն իրավաքաղաքական կապի մեջ են գտնվել ԱդրԽՍՀ-ի և նրա միջոցով նաև [illegible] Խորհրդային Միության հետ: Այդ իսկ պատճառով նրանք իրավունք ունեն բնակություն [illegible] հաստատելու նախկին ԱդրԽՍՀ-ի տարածքի վրա, եւ քանի որ ԼՂՀ-ն ԽՍՀՄ եւ մի[illegible] իրավունքի նորմերի համաձայն համարվում է ԱդրԽՍՀ «իրավահաջորդը» ապա պարտավոր է [illegible] այդ իրավունքից բխող անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել: Պետք է հաշվի առնել նաև [illegible] հանգամանքը, որ Ադրբեջանահայության մի ստվար հատված ծագումով Լեռնային Ղարաբ[illegible] են, որոնք իրենց նախկին բնակության վայրերը լքել են Ադ.ԽՍՀ քաղաքացիություն են ստաց[illegible] (դուրս են եկել ԼՂԻՄ-ից) մեծամասամբ Ադ.ԽՍՀ ղեկավարության հայակործան եւ էթն[illegible] զտումների քաղաքականության հետևանքով: Միաժամանակ խոսք չի կարող լինել այն մասին, [illegible] նրանք կարող են վերադառնալ իրենց նախկին բնակության վայրերը՝ հաշվի առնելով [illegible] դարի ոգի ընդացքում կովկասյան թուրքերի ստեղծած բոլոր տեսակի պետությունների կողմից [illegible] բնակչության նկատմամբ կիրառված եւ շարունակվող մեծ եւ փոքր ցեղասպանություն[illegible] քաղաքականությունը: Հայրենիքը կորցրած եւ աշխարհով մեկ սփռված ու գաղթական դարձ[illegible] հայության համար իր կրած տառապանքների դիմաց նվազագույն փոխհատուցում կարող [illegible] դառնալ միայն այն հանգամանքը, եթե այդ բնակչությանը հնարավորություն տրվ[illegible] վերադառնալու իրենց նախկին բնակության վայրն ու նյութական փոխհատուցում տրվի՝ նրան[illegible] կրած կորուստների ու այլ տառապանքների համար[17]: Սակայն քանի, որ անհնար է ոչ միայն [illegible] բնակչության մեխանիկական վերադարձը իրենց նախկին բնակության վայրերը, որը ոչ միայն [illegible] զուտ բնակչության վայր է այլ առաջին հերթին հայրենիք,[18] ապա այդ բնակչության համա[illegible] նվազագույն, բայց կայուն են անվտանգ երաշխիք կարող է հանդիսանալ նրանց վերադարձ[illegible] իրենց հայրենիքի այն մասը, որն այսօր հռչակված է որպես Լեռնային Ղարաբ[illegible] Հանրապետություն:

Գրականություն

1. Барсегов Ю. , Сборник документов, М. 2008, с.639.
2. Ղարաբաղ. հակամարտություն-համաձայնություն,Երևան 1997, էջ 18:
3. Մանասյան Ա. Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելիում, Երևան 2003, էջ 94:
4. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван 1991, с. 59.
5. Ղլուրաբյան Բ. Արցախի Պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան 1994, էջ 282-283:
6. Ա. Մանասյանի Արցախի Հանրային Հեռուստատեսությամբ ներկայացվող «Արցախյան Ընթերցումներ» հեղինակային հաղորդաշարը, 03.05.09թ.:
7. «Зеркало», Баку, 23.07.2003.
8. «Бакинский Рабочий», Баку, 24.012001.
9. «Азербайджан», (Баку), ноябрь 1989.
10. Այս մասին ավելի մանրամասն վկայող արխիվային փաստաթղթերը տես՝ ԼՂՀ պետական արխիվ, ֆ. 1, g. 2,3, գ15, 147, 157, 158, թ.4-5, 9-10,15, 67, 92,168:
11. Մկրտչյան Շահեն, Արցախյան գրառումներ, Երևան 2001, էջ 28:
12. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 29 հունվարի,1934թ.:
13. Мелик-Шахназаров Арсен, Нагорный Карабах: факты против лжи, Москва 2009, с. 105.
14. Նույն տեղում, էջ 13:
15. Ղարաբաղյան հակամարտություն. փախստականներ, տարածքներ, անվտանգություն, Երևան 2005, էջ 59-60:
16. Ադրբեջանահայություն. կորսված հայրենիք, համարժեք փոխհատուցում, Երևան 2006, էջ 23:
17. Այս տեսակետից մենք համաձայն չենք «Որակի համընդհանուր ղեկավարման աջակցության» ՀԿ-ի նախաձեռնությամբ կազմակերպված կոնֆերանսի «Ադրբեջանահայություն. կորսված հայրենիք, համարժեք փոխհատուցում» ձևակերպմանը, նույն վերնագրով գիրքը հրատարակվել է Երևանում, 2006 թ.:
18. Այս մասին որոշ մանրամասնություններ կան Մ. Ադաջանյանի, Է. Ասատրյանի եւ Ս. Մինասյանի համահեղինակությամբ հրատարակված «Ադրբեջանն ընդդեմ Ղարաբաղի ժողովրդի. Ագրեսիայի իրավաքաղաքական հետևանքները եւ դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության վրա» գրքում, Երևան 2007: Ինչպես նաև տես՝ Роберт Адельханян, Понятие «Военное преступление» в доктрине международного уголовного права, Օրենք եւ իրականություն, Երևան 2006:

Резюме

Армяне Восточного Закавказья являются, как известно, государствообразующей нацией. АзССР получила правовую формулировку от Советской России, регулирующей территориальные вопросы в этом регионе. И в качестве дополнительной гарантии армян Восточного Закавказья, в 1921 году посредством Кавбюро Советская Россия включила Нагорный Карабах в состав АзССР, предоставив ему широкий статус автономии.

Во время распада СССР новосозданная Республика Азербайджан отказалась от правопреемности АзССР и в то же время она до сих пор отказывается нести ответственность за выплату компенсаций лицам, подвергшимся геноциду по целенаправленной политической инициативе властей АзССР. НКР-единственный правополитический субъект бывшего АзССР, который имеет желание и право дать бывшим гражданам этой интернациональной республики, пострадавшим от политики АзССР и от развязанной ею войны, минимальную материальную помощь, представляя им в своей бывшей стране на территории нынешней НКР гражданство, землю и соответствующие гарантии безопасности.